

Vervreemding en ontpoorting:
de *issuwe* als bron voor het onderzoek
naar stedelijke emigratie in het graafschap
Vlaanderen vóór 1500¹

Voor de studie van de inwijking in de Vlaamse steden gedurende de late middeleeuwen zijn de voornaamste bronnen de poorteregisters. Aan de hand daarvan werd reeds onderzoek verricht voor enkele grotere (Brugge en Leper) en kleinere steden (Kortrijk, Oudenaarde, ...). De correcte interpretatie van deze resultaten ligt niet voor de hand². Bij gebrek aan ander bronnenmateriaal moet men zich evenwel behelpen met de klassieke poortersboeken, eventueel aangevuld met inschrijvingen van nieuwe poorters in stadsrekeningen. De studie van de uitwijking uit middeleeuwse steden stelt zo mogelijk nog meer problemen. Algemeen wordt aangenomen dat gegevens hierover, althans vóór de 16de eeuw, nagenoeg ontbreken. Een verwaarloosde piste in dit verband is die van de *issuwe*belasting. Deze taks werd door steden onder meer geïnd op het vermogen van personen die het grondgebied van

1 Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief. Met dank aan prof. dr. Paul Trio voor het nalezen van de tekst.

2 Een stand van het onderzoek en de belangrijkste resultaten in: J. DE MEESTER, "De gebruiks- en meerwaarde van poortersboeken voor historici. Casus: Antwerpen in de zestiende eeuw" in: *Vlaamse Stam*, 43 (2007), p. 276-288; M. BOONE en P. STABEL, *New Burghers in the Late Medieval Towns of Flanders and Brabant: Conditions of Entry, Rules and Reality*, in: R.C. SCHWINGES (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 30), 2002, p. 317-332. Deze omvangrijke bundel bevat de resultaten van een project, uitgevoerd door het Zwitserse nationale fonds voor wetenschappelijk onderzoek onder de leiding van R.C. Schwinges. De emigratie uit steden in het algemeen en de *issuwe*belasting in het bijzonder worden hierin echter niet behandeld. Aanvullingen op deze bundel voor het graafschap Vlaanderen zijn te vinden in de licentiaatsverhandelingen (promotor: prof. dr. Paul Trio) van P. BOUSSEMAERE, *Een reconstructie van de leperse poorteregisters (1349/50-1468) en een analyse van de nieuwe leperse poorters tussen 1297 en 1468*, Leuven, 1998; en H. CALLEWIER, *Poortelij en bevolkingsdynamiek. Sociaal-economische analyse van de nieuwe poorters van Kortrijk 1413-1477*, Leuven, 2003. In de genoemde artikelen en in beide verhandelingen wordt ge-
wezen op de tekorten van de poorteregisters als bron voor de studie van migratie.

het schependom verlieten en/of het poorterschap opzegden. Het belang van de issue als waardemeter voor stedelijke emigratie is niet onbesproken. Daarom besloot men dat de gegevens voor enkele steden onbruikbaar waren³. Detailonderzoek van diverse stadsrekeningen toont echter aan dat in bepaalde gevallen de issuebelasting mogelijkheden biedt om het stedelijke migratienetwerk in kaart te brengen. Bovendien kunnen de gegevens gebruikt worden om economische en demografische crises te identificeren. Soms kan een bevolkingsafname zelfs bij benadering gekwantificeerd worden. In deze bijdrage worden de voorlopige resultaten van dit onderzoek voorgesteld. Om de onderzoeksmogelijkheden van de issuebelasting te bepalen, moet echter eerst het normatieve en institutionele kader van deze belasting onderzocht worden.

ISSUWE: EEN NORMATIEVE BENADERING

Het issuwerecht kunnen we beschouwen als een beperking voor vreemdelingen om goederen te verwerven. In oorspong was deze belasting nauw verbonden met de *tallia*, of pointingen en zettingen, de rechtstreekse vermogensbelastingen die de stad haar burgers oplegde⁴. Wanneer goederen de stad verlieten of in handen van niet-burgers kwamen, brachten de tallia minder op, wat een verlies aan stedelijke inkomsten inhield. Ter compensatie hiervan werd een eenmalige issuebelasting geheven op alle goederen die de jurisdictie van de magistraat zouden verlieten. De term *issuewe* gaat terug op het Franse "issir" en het Latijnse "exire"

- 3 Voor Eeklo en Mechelen: P. STABEL, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 156), Brussel, 1995, p. 50; M. CARLIER, "Migration Trends in Flanders and Brabant", in: *Le migrazione in Europa (sec. XIII-XVIII)*. 25. *Settimana di Studio Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini"*, Firenze, 1994, p. 358.
- 4 P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres, 14, 1), Brussel, 1987, p. 68; H. VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Académie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires. Publications in -8, 34), Brussel, 1934, p. 195.

of "uitgaan"⁵. Andere benamingen voor deze heffing waren o.a. de "tiende penning"⁶, "ius exportationis", "droit de quart forain" (Atrecht) of "droit d'escarsage" (Doornik). In Frans-Vlaanderen was "droit d'escas" courant⁷. Dit uitgaansrecht kwam behalve in Artesië, Brabant en Vlaanderen, ook voor in Duitsland, onder de benamingen "Abzugsgeld", "Erbschaftssteuer", "Abzug" en "Nachsteuer"⁸. Een van de oudste expliciete vermeldingen vinden we in een Gentse ordonnantie uit 1286, hoewel het ontstaan ervan ongetwijfeld vroeger moet gesitueerd worden. In de vertaling van een nog oudere keure van het Rijksse Sint-Pieterskapittel, verleend aan de heerlijkheden van Kemmel en Vlamertinge (in de buurt van Ieper), werd er al omstreeks 1150 gesproken van het issuwerecht⁹. De oorsprong ervan is stedelijk, maar in Vlaanderen gold het recht ook in enkele rurale jurisdicties, zoals het Brugse Vrije en de kasselrijen van Ieper en Veurne¹⁰.

Over het algemeen werd de issuwebelasting in de volgende gevallen geïnd:

1. Huwelijk tussen een niet-poorter en een poorteres met ontpoortering tot gevolg.
2. Verlies van poorterschap door emigratie, het niet betalen van poortersgeld, verbanning, of aanvaarding van een ander poorterschap.

5 Issuwe betekende dus letterlijk "uitgang". Deze betekenis vinden we terug in de oude spreuk: "Sterven is onze laatste issue": E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, III, p. 970.

6 Men mag deze benaming niet verwarren met de belastingkohieren uit de 16de eeuw, die behalve tegen de 10de penning ook tegen de 5de, 20ste, 50ste en 100ste penning geheven werden.

7 O.a. in Rijsel, Atrecht, Bapaume, Béthune, Ariën, Sint-Omaars en La Bassée: J. GILISSEN, *Le statut des étrangers*, in: *Recueils de la Société Jean Bodin* 10, Brussel, 1958, p. 285.

8 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 195.

9 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châtellenie de Furnes*, Brussel, 1896-1897, III, p. 8; A.E. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, Brussel, 1868-1887, I, p. 413. A. Richebé verwijst voor Rijsel naar een ordonnantie uit 1236: "Compte de recettes et dépenses de la ville de Lille, 1301-1302", in: *Annales du Comité Flamand de France*, 21, 1893, p. 423. Vermoedelijk doelt hij op het besluit van de Rijksse magistraat uit 1736, vermeld in: S. POIGNANT, *Le bourgeois de Lille au XIVe siècle: sa condition juridique en droit criminel*, Rijsel, 1929, p. 63. In Antwerpen zou het issuwerecht pas in 1411 ingevoerd zijn: F. H. MERTENS en K. L. TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, Antwerpen, 1846, II, p. 438-439.

10 GILISSEN, *Le statut*, p. 284.

3. Erfenis door niet-poorters van goederen van poorters (soms ook nalatenschappen van niet-poorters).
4. Verkopen en schenkingen "inter vivos" door poorters aan niet-poorters

In de eerste twee situaties vond er geen overdracht van goederen, maar een verandering van poorterschap plaats. In de laatste twee gevallen kwamen goederen van burgers in handen van personen met een ander poorterschap. Het issuwerecht was niet van toepassing op leengoederen. Op deze algemene bepalingen waren nogal wat uitzonderingen en bijzondere regels, die van stad tot stad konden verschillen. In de Vlaamse stadsconstituten vinden we de reglementen voor het issuwerecht terug. In Gent voerde men in 1338 omwille van het politiek gespannen klimaat een maatregel in waardoor poorters het issuwerecht dienden te betalen als ze langer dan drie dagen afwezig waren¹¹. In Kaprijke en Nieuwpoort verloren kinderen tot 25 jaar hun poortersrecht als hun vader zich liet ontpoorteren, tenzij ze een expliciete aanvraag indielden tot behoud van hun keurbroeder- of poorterschap¹². Kortrijkse buitenpoorters waren vrijgesteld van de issuwebelasting. Dit speelde vooral een rol bij erfenissen en vermoedelijk was het een belangrijke motivatie om buitenpoorter te worden. Wie de kasselrij Kortrijk tijdelijk verliet, had daarvoor expliciet toestemming nodig van de schepenen. Wanneer men een jaar en een dag lang onaangekondigd wegbleef, verloor men het poorterschap en diende er issuwe betaald te worden. Keerde de poorter echter voor de veroordeling van de schepenen terug, dan werd hij alsnog vrijgesteld¹³. In Oudenaarde verloren "poorters van versitte" (poorters door verblijf) sowieso hun poorterschap als ze de stad verlieten en in de kasselrij gingen wonen¹⁴. In Nieuwpoort werd

11 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 196.

12 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, II, Brussel, 1890, p. 81-82; ID., *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, Brussel, 1901, p. 44.

13 T. DE LIMBURG-STIRUM, *Coutume de la ville et de la châtenelle de Courtrai. 1: Ville de Courtrai*, Brussel, 1905, p. 38, 49, 153; J. MONBALLYU, *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. 2: Turben afgenomen door de Kortrijkse Schepenbank (1485-1581)*, Brussel, 1989, p. 49-50.

14 R. CASTELAIN, "De Oudenaardse poortelij (tot de 16de eeuw). Statuten en toepassingen in de stad en kasselrij", in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*, 3 (1975), p. 160.

men ontpoorterd na een afwezigheid van een jaar en zes weken, tenzij men in de stad over een pandhuis beschikte, waarvoor de bewoner elk jaar het poortersrecht betaalde zoals de andere inwonende poorters¹⁵.

In veel gevallen werd men vrijgesteld van het issuwerecht of kreeg men op zijn minst een korting. Zo bestond in Nieuwvliet de keuze tussen de betaling van de issuwe aan de pachter van die belasting of het verzaken aan de belaste goederen, waarvoor men in ruil de 9de penning op dat vermogen ontving¹⁶. In Oudenaarde diende een niet-poorter bij huwelijk met een poorteres slechts 2/3 van het issuwerecht te betalen, op voorwaarde dat hij de schepenen over zijn huwelijk had ingelicht. Uit 1528 is een interessant geval bekend waarbij de dochter van de baron van Eine na haar huwelijk met een niet-poorter haar residentie in de stad nam. Onder meer op basis van zijn bewezen diensten slaagde de vader erin een compromis af te sluiten met de magistraat omtrent de betaling van het issuwerecht¹⁷. In Sint-Omaars bestond er een klasse inwoners die slechts de helft van de issuwe betaalde. Het ging daarbij om niet-poorters die reeds drie jaar in de stad verbleven. De magistraat kende er ook heel wat individuele vrijstellingen toe¹⁸. Verder bestonden er persoonlijke dispensaties, zoals voor de suppoosten van de Grote Raad van Mechelen¹⁹. Meestal bedroeg de belasting één tiende van het totale vermogen, vandaar de benaming "tiende penning". Dit was echter geen algemene regel. De aanslagvoet schommelde in de Nederlanden tussen de 5 en 20 procent²⁰. In Gent werd het tarief in de *Concessio Carolina* in 1540 vastgesteld op 10 procent. Daarvoor liep het op tot 15 procent voor roerende goederen en 12 procent voor onroerende goederen²¹. Soms gold

15 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, p. 44. Ook in Roeselare was een dergelijke regeling van kracht: ID., *Coutume de la ville et commune de Roulers*, Brussel, 1914, p. 40.

16 ID., *Coutumes des petites villes*, III, Brussel, 1891, p. 468.

17 CASTELAIN, "De Oudenaardse poorterij", p. 162-163.

18 J. DE PAS, *Le bourgeois de Saint-Omer: sa condition juridique dans les institutions communales*, Rijsel, 1930, p. 253-254, 259-262.

19 GILLISSEN, *Le statut*, p. 286.

20 *Ib.*, p. 286.

21 M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 15), Gent, 1990, p. 119-120.

het principe van wederkerigheid. Zo betaalde een vreemdeling in Brugge volgens de costuimen van 1619 een even hoge taks als degene die hij zou betalen in zijn stad van herkomst²². In Rijsel was de belasting beperkt tot 1/12 van het bezit, maar dit werd verhoogd tot 1/7 wanneer een weduwe van een poorter of een meisje een vreemdeling huwde zonder toestemming van de familie. Bij toestemming verminderde de heffing dan weer tot 1/10²³.

De steden hanteerden diverse methoden om de issuwebelastingen te innen. Een veel voorkomend systeem was dat waarbij de rechten van de issuwe verpacht werden. Dit was in bepaalde perioden onder meer het geval te Brugge, Damme, Oostende, Veurne en gedeeltelijk te Kortrijk. In andere steden was de magistraat zelf verantwoordelijk voor de ontvangsten. Soms werd daarvoor een uitgebreide administratie uitgebouwd. In Gent waren vier ambtenaren belast met de inning. Deze lieten zich op hun beurt bijstaan door derden, zoals de vinders, kosters, grafdelvers, bidsters, belledragers en garsoenen, die allen goed geplaatst waren om bv. overlijdens van burgers te rapporteren. Bovendien was één van de drie Gentse hoofdontvangers belast met het toezicht op de issuwe. In het kader van de talrijke betwistingen doorkruisten de ontvangers en boden het Vlaamse land om de belastingplichtigen tot betaling te manen. Deze geraffineerde werkwijze verklaart de hoge issuwe-inkomsten te Gent, in tegenstelling tot steden waar verpachting werd toegepast²⁴. In Nieuwvliet inden volgens de costuimen de *pointers* en de *zeters* de issuwe. Hiervoor werd hen een salaris toegekend van 6 denieren op elk pond dat ze ontvingen²⁵. Soms stak de magistraat een gedeelte van de inkomsten in eigen zak, zoals blijkt uit maatregelen in dit verband genomen te Kortrijk (1443) en te Poperinge (1764)²⁶. Normaal gesproken diende iemand die omwille van emigratie onderworpen was aan het issuwerecht zich spontaan bij de magistraat te melden, om in aanwezigheid van enkele schepenen onder eed de waarde van zijn

22 GILISSEN, *Le statut*, p. 286.

23 POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 60-61.

24 BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121.

25 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, III, p. 468.

26 ID., *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, Brussel, 1902, p. 521. Zie ook noot 37.

vermogen aan te geven²⁷. Bij betaling kon de verissuwde een kwitantie of een bewijs van verzaking van het poorterschap ontvangen²⁸. Sommige steden eisten van hun nieuwe poorters dit bewijs. Deze vereiste kwam vermoedelijk eerder voor in de Nieuwe Tijd, o.a. in het Brugse Vrije, Poperinge en Ieper. Op andere plaatsen leverde de aanvaarding van een ander poorterschap het bewijs van de “vervreemding” door een poorter²⁹.

De issuwe-inkomsten maakten voor de kleine steden tien tot dertig procent van de totale ontvangsten uit. Voor grote steden als Gent was dit aandeel iets minder. De verschillen tussen steden onderling zijn afhankelijk van de efficiëntie waarmee de belasting geïnd werd. Het verloop van de opbrengsten was erg grillig. Soms zorgde het ingrijpen van de vorst voor een meer nauwgezette toepassing van de regelgeving inzake issuwe, zoals in Eeklo na 1445 het geval was³⁰. Andere verklaringen zijn te zoeken in demografische factoren. Zo stelt men te Gent na pestopstoten in 1400-1401 en 1438-1439 een duidelijke stijging van de issuwe-opbrengsten vast³¹. Politieke factoren konden evenzeer een rol spelen, wat blijkt uit de toename van emigranten uit Gent in 1386, na de troebelen van 1379-1385³².

De issuwebelasting werd op grote schaal ontdoken. De stadsbesturen probeerden op allerlei manieren fraude tegen te gaan. In de meest steden werd een vaste boete gehanteerd bij ontduiking. In Muiden was dit 10 lb. par., onder meer in Waasten, Damme, het Brugse Vrije en Nieuwvliet 60 lb. par. of zelfs het dubbele van dat

27 In het geval van huwelijk moest men binnen de zes weken bekend maken of de vreemdeling het poorterschap wenste te verwerven of niet: GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 156.

28 Voor Gent bleven enkele van deze kwitanties bewaard: BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121. In het stadsarchief Roeselare bevinden zich drie zogenaamde “issuwebrieven” (1444-1467): Stadsarchief Roeselare, *Oud archief*, nr. 45.

29 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 156; ID., *Coutume de la ville d'Ypres*, Brussel, 1908, II, p. 350; R. DEBBAUT, “Betwisting inzake poorterschap, laatschap of civiiteit – twee gevalstudies uit het Brugse Vrije”, in: *Vlaamse Stam*, 37 (2001), p. 20.

30 Zie noot 38.

31 BOONE, *Geld en macht*, p. 120-121, STABEL, *De kleine stad*, p. 50-51.

32 VAN WERVEKE, *Gentsche stadsfinanciën*, p. 197.

bedrag als men de stad heimelijk ontvluchtte³³. Vanaf 1480 werd in Oudenaarde een legale vorm van ontduiking vastgesteld. Rijke vreemdelingen die met Oudenaardse vrouwen wilden trouwen, hadden er alle baat bij om het poorterschap van de stad te verwerven. Op die manier ontlieden ze immers de issuwebelasting. Daarom probeerden ze er het poorterschap door gift te verwerven, wat betekende dat ze op vorstelijke voorspraak volwaardig burger van de stad werden en de stad daarna konden verlaten³⁴. Om ontduiking tegen te gaan werd in Rijsel al in 1294 geëist dat een poorter die minder dan zes maanden tevoren het poorterschap verworven had, bij huwelijk met een poorteres toch het issuwerecht diende te betalen. In de 15de eeuw werd dit verlengd tot een jaar³⁵. In Sint-Omaars en Ariën gold een sperperiode van minstens een jaar of zes maanden³⁶. Te Kortrijk onderkende men evenzeer het gevaar van fraude. Het verwerven van het poorterschap ter ontduiking van erfenisrechten was er een courante praktijk. Daarom was ook hier de vrijstelling van het issuwerecht pas 1 jaar na de toekenning van het poorterschap geldig³⁷.

In de 15de eeuw vinden we een reeks maatregelen terug die erop gericht waren de inning efficiënter te laten verlopen en de regelgeving in voege strenger toe te passen. Dergelijke ingrepen kwamen onder meer voor in Kortrijk (1443)³⁸, Eeklo (1445)³⁹, Gent (1417 en 1431)⁴⁰ en Ieper (1456, 1484 en 1492)⁴¹. Op deze manier

33 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, II, p. 207; III, p. 289, 486; M. SMESSAERT, "Ursel en het vrije laetschap. Poging tot reconstructie van het «vrijlaetboek», anno 1551", in: *Vlaamse Stam*, 14 (1978), p. 146; E.I. STRUBBE en P. DE SIMPEL, *Coutumes de la ville et châtellenie de Warneton*, Brussel, 1958, p. 168.

34 CASTELAIN, "De Oudenaardse poorterij", p. 163-165.

35 POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 60.

36 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 253.

37 MONBALLYU, *Costumen*, p. 38, 49-50.

38 DE LIMBURG-STIRUM, *Coutume*, p. 297-298: De schepenen en proosten mochten van de belasting niets meer voor zichzelf houden in tegenstelling tot wat ze gewoon waren. Bovendien werd de eed afgeschaft, zodat minder ontduiking zou voorkomen.

39 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, II, p. 522. Hertog Filips de Goede bevestigde het recht van het stadsbestuur om issuwe te innen. De ordonnantie kwam er na een klacht van de magistraat over de ontvolking van de stad, onder meer wegens een recente brand en pestepidemie. Het vertrek van vele burgers die geen issuwe betaalden, werd als catastrofaal ervaren.

40 GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, I, p. 591-592, 604-612.

41 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville d'Ypres*, II, p. 359-361, 383-389.

wilde men de ontvolking een halt toeroepen en het daarmee gepaard gaande financiële verlies voor de stad minimaliseren. Op sommige plaatsen (bv. Ieper) werd gepoogd meer inkomsten uit de issue te halen om de erbarmelijke toestand van de stadskas te verbeteren. De magistraat zag echter zelf het hopeloze van de situatie in. Een strengere inning had namelijk nogal wat gevolgen: men zou de belastingplichtigen na hun verhuizing moeten volgen naar hun nieuwe woonplaats, wat ongetwijfeld extra kosten met zich zou meebrengen en geen goede afloop garandeerde⁴². In Sint-Omaars tenslotte hanteerde men een andere tactiek. Daar werd in 1367 een verlaging van de issue doorgevoerd om niet-poorters naar de stad te lokken en deze zo te herbevolken. In 1447 werd zelfs helemaal geen issue geëist van handelaars die zich niet langer dan drie jaar in de stad vestigden⁴³.

Uit het voorgaande blijkt dat de issuebelasting allerhande problemen stelde. De inning verliep allesbehalve efficiënt. De eendeloze processen inzake het recht en de betwisting van het poorterschap zijn hiervan een bewijs⁴⁴. Dergelijke geschillen konden de verhoudingen tussen magistraten verzuren. Bovendien bleek de issuebelasting in economisch en politiek opzicht allermist voordelig. Zeker in de Nieuwe Tijd werd dit zo ervaren, wat onder meer blijkt uit een overeenkomst uit 1648 tussen het Brugse Vrije en Antwerpen: “t recht van yssue dat . . . niet alleenlick hardt ende rigouereus is, . . . maer dat het selve oock belet vele huwelicken ende aliancien, die andersins souden moghen geschieden”⁴⁵. De

42 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville d'Ypres*, II, p. 385: “ende oec dat grootten cost ware om de voorseide supplianten de voorseide schuldenaers te volghen elken ter plecke daer hy woent, ghemerct dat de vervolghen lanc ende difficil wesen zouden” (1484).

43 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 254-255.

44 Zie o.m. Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nrs. 8.939, 27.772, 27.901, 27.990. De wrijvingen en de aanslepende besprekingen tussen Brugge en het Vrije, o.a. inzake issue, hadden het basisakkoord van de XVII punten in 1318 en een appointement in 1429 met meer nauwkeurige bepalingen tot gevolg. De verissuwing bleef echter problemen stellen. Ook in de andere kasselrijen van het graafschap ontstonden geschillen met de steden: A. ZOETE, *De beden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 149), Brussel, 1994, bijlagen, p. 97-134.

45 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume du Franc de Bruges*, Brussel, 1879-1880, III, p. 97.

gecteerd passage komt uit één van de vele zogenaamde *hanzeakkoorden*. Dit waren verdragen tussen twee steden of kasselrijen waarbij wederzijdse vrijstelling van het issuwerecht werd toegekend. Er golden weliswaar enige beperkingen. Zo diende men de aanvaarding van een ander poorterschap of de vervreemding door huwelijk soms binnen een bepaalde termijn, gaande van zes weken tot zes maanden, aan de schepenen bekend te maken. Het kwam ook voor dat in het geval van vrijwillige vervreemding toch issue werd geëist en dat de vrijstelling enkel gold voor ontpoorting door huwelijk. In bepaalde gevallen werd er met een overgangperiode gewerkt waarbij een emigrant geen nieuw poorterschap kon aanvaarden in de eerste twee jaren⁴⁶. Wanneer één van de steden de overeenkomsten niet nakwam, werd de hanze verbroken, zoals in 1504 gebeurde tussen het Brugse Vrije en de kasselrij Veurne⁴⁷. Het oudste bekende akkoord dateert van 1297 en werd afgesloten tussen Veurne-Ambacht en Nieuwpoort⁴⁸. Voor de late middeleeuwen zijn er evenwel weinig hanzeakkoorden bekend⁴⁹. Pas vanaf de 16de-17de eeuw lijkt de praktijk bijna overal ingang te hebben gevonden. Toch is het opvallend dat vooral voor het noorden van het graafschap Vlaanderen hanzeakkoorden bekend zijn. De steden uit het Gentse Kwartier waren bij nagenoeg geen enkele overeenkomst betrokken.

46 Dergelijke bepalingen vinden we terug in de hanzeakkoorden, afgesloten door het Brugse Vrije in 1540, 1636 en 1648. Zie ook in GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, p. 108.

47 ID., *Coutume du Franc de Bruges*, II, p. 507.

48 *Ib.*, p. 174-177.

49 Er zijn wel diverse overeenkomsten bekend om de conflicten tussen steden en kasselrijen op te lossen: ZOETE, *De beden*, p. 97-141.

TABEL 1 HANZEAKKOORDEN, AFGESLOTEN DOOR VLAAMSE STEDEN
(1297-1772)⁵⁰

Partij 1	Partij 2	Jaar
Blankenberge	Brugse Vrije	1772
Brugge	Brugse Vrije	1458, 1651
	Gent	1606
	Ieper (stad)	1606
	Diksmuide	1611
	Antwerpen	1616
	Mechelen	1717
	Rijsel	1753
Nieuwpoort	1756	
Dendermonde	Mechelen	1716
Diksmuide	Ieper (stad)	1610
	Veurne	1610
	Brugge	1611
	Brugse Vrije	1636
Eeklo	Brugse Vrije	1422, 1544
Gent	Ieper (stad)	1601, 1602
	Brugge	1606
	Mechelen	1615
	Brugse Vrije	1648
Hondschoote	Veurne	1558
Ieper	Nieuwpoort	1336 (stad), 1613 (stad)
	Sint-Winoksbergen (kasselrij)	1446 (stad)
	Veurne	1523 (stad), 1611 (stad),
	Brugse Vrije	1612 (kasselrij)
	Gent	1540 (kasselrij), 1762 (stad)
	Brugge	1601 (stad), 1602 (stad)
Diksmuide	1606 (stad), 1610 (stad)	
Loo	Veurne	1690
Nieuwpoort	Veurne	1297, 1350, 1505, 1613
	Ieper (stad)	1336, 1613
	Oostende	1750
	Brugge	1756
Oostende	Mechelen	1713
	Brugse Vrije	1718
	Nieuwpoort	1750
Poperinge	Veurne	1630
Sint-Winoksbergen ⁵¹	Brugse Vrije	1429, 1593
	Ieper (stad)	1446

50 Steden die strikt genomen tot het Vlaamse grondgebied behoorden, werden opgenomen. Deze lijst is wellicht niet exhaustief. Enkel de akkoorden die opgenomen werden in bronnenuitgaven en literatuur werden verwerkt: *Placcaeten van van Vlaanderen*, V; de reeds geciteerde stadscostuimen in de reeks *Recueil des anciens coutumes de la Belgique*, CARLIER, "Migration Trends", p. 358; GILISSEN, *Le statut*, p. 288; MERTENS en TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen*, p. 439. Over de 15de-eeuwse akkoorden tussen steden en kasselrijen: ZOETE, *De bedden*, bijlagen, p. 134.

51 In 1584 kwam een unie tussen de stad en kasselrij Sint-Winoksbergen tot stand. Het akkoord uit 1446 werd afgesloten door de kasselrij.

Partij 1	Partij 2	Jaar
Veurne ⁵²	Nieuwpoort	1297, 1350, 1505, 1613
	Brugse Vrije Ieper (stad)	1429, 1545, 1592, 1597
	Ieper (kasselrij)	1523, 1611
	Hondschote	1612
	Alveringem	1558
	Diksmuide	1563
	Poperinge	1610
	Loo	1630
		1690

Deze overeenkomsten betekenden een uitholling van het uitgaansrecht. In verscheidene steden werd een daling van de inningen vastgesteld vanaf de 16de eeuw. In de 18de eeuw zou men te Rijsel het issuwerecht zelfs nauwelijks nog hebben toegepast⁵³. In 1762 verzocht de magistraat van Oudenaarde om de afschaffing van het issuwerecht dat werd gegeven op de sterfhuizen van niet-poorters⁵⁴. De algemene stijging van de inkomsten uit issuwe na 1550 mag dus niet aan een betere inning toegeschreven worden, maar eerder aan sociaal-economische factoren, zoals inflatie en prijsrevolutie⁵⁵. Toch werd op bepaalde plaatsen (bv. Poperinge in 1648) nog steeds een rigoureuze inning nagestreefd⁵⁶.

Uiteindelijk besloot keizer Jozef II het issuwerecht in 1784 af te schaffen. Als reden werd onder meer verwezen naar de vele geschillen. Vreemdelingen uit een territoriale entiteit waar het issuwerecht nog geëist werd van Zuid-Nederlanders, werden hier echter ook nog belast⁵⁷.

KRITISCHE BEDENKINGEN

Zijn de issuegegevens die we vinden in de stadsrekeningen bruikbaar voor het onderzoek naar middeleeuwse emigratie?

- 52 Sedert 1586 waren de stad en kasselrij Veurne samengevoegd. Enkel de overeenkomst van 1505 met Nieuwpoort werd door de stad bereikt, de overige door de kasselrij of, na 1586, door stad en kasselrij. Er bestonden ook akkoorden met kasselrijen van Broekburg en Sint-Winoksbergen, maar de precieze data zijn niet bekend: GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châteltenie de Furnes*, III, p. 389, 403.
- 53 DE PAS, *Le bourgeois*, p. 257; POIGNANT, *Le bourgeois*, p. 63.
- 54 Stadsarchief Oudenaarde, *Oud archief*, nr. 954: poorterij, nr. 50.
- 55 STABEL, *De kleine stad*, p. 51.
- 56 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, p. 397.
- 57 N. MADDENS, "De poorterij en de buitenpoorterij in Vlaanderen", in: *Jaarboek 3 van het Vlaams Centrum voor Genealogie en Heraldiek*, Kortemark-Handzame, 1986, p. 110.

Hierboven werden reeds enkele tekorten aangestipt. Zo stelt zich eerst en vooral de vraag naar de *representativiteit*, gezien de massale ontduiking van de issue. Voornamelijk rijke burgers zouden de belasting betaald hebben, terwijl armere inwoners vaak aan de inning ontsnapten⁵⁸. Een vergelijking tussen de namen van de geregistreerde emigranten in één stad en de ingeschreven nieuwe poorters in een andere stad bevestigt dit. Zo werden er tijdens de 15de eeuw van de 193 inwijkelingen in Brugge, afkomstig van Eeklo, slechts 31 “verissuwd” in de stad van herkomst, of zo’n 16 procent. Voor Kortrijk ging het tijdens dezelfde periode om een vergelijkbare 15 procent⁵⁹. Bovendien viel het moment waarop de emigrant belast werd niet noodzakelijk samen met het tijdstip waarop hij poorter werd in een andere stad. Bij minder dan de helft van de Kortrijkse uitwijkelingen gebeurde dat in hetzelfde jaar. Sommigen werden pas jaren na hun verhuizing belast, bij anderen gebeurde dat soms tot tien jaar voor ze poorter werden in een andere stad. Voor het 16de-eeuwse Ieper werden gelijkaardige vaststellingen gedaan⁶⁰. Men mag de onderregistratie van de issuebelasting echter ook niet overschatten. Soms vergelijkt men deze met de immigratiecijfers, uitgedrukt in nieuwe poortersinschrijvingen, en stelt dan een positief migratiesaldo vast⁶¹. Aan dergelijke berekeningen moet men weinig waarde hechten, maar het valt wel te verwachten dat het aantal verissuwden lager ligt dan het aantal nieuwe poorters. Algemeen wordt aanvaard

58 CARLIER, “Migration Trends”, p. 358. In Kortrijk werd meer dan 1/4 van de verissuwden “gecalangierd”, wat betekende dat ze niet op reguliere wijze de inning betaalden: CALLEWIER, *Poortelij en bevolkingsdynamiek*, p. 139.

59 P. STABEL, “Bevolking en sociale gelaagdheid: Eeklo en Kaprijke gedurende de late Middeleeuwen”, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 28 (1987), p. 66; CALLEWIER, *Poortelij en bevolkingsdynamiek*, p. 143.

60 Het is opmerkelijk dat wie verhuist naar Brugge, meestal in hetzelfde jaar, of iets later belast wordt. Bij de personen die naar Ieper uitwijken, valt de belasting telkens ettelijke jaren vóór de inschrijving in de Ieperse poortersregisters. Dit laat zich mogelijk verklaren door de lange verblijfstermijn (3 jaar), die in Ieper vereist was, alvorens een vreemdeling poorter kon worden door verblijf: CALLEWIER, *Poortelij en bevolkingsdynamiek*, p. 143; K. PAPIN en A. PRENEEL, “Ne peius adveniat. Sociale politiek en bevolkingsmigraties in de stad Ieper (1571-1575)”, in: *De Westhoek*, 15 (1999), p. 8.

61 B. DE MEYER en W. PREVENIER, “De bevolking van Nieuwpoort in de 14de en de 15de eeuw”, in: *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden* (Studia Historica Gandensia 200), Gent, 1979, p. 272.

dat een stad voor het constant houden van haar bevolking aangewezen was op inwijkelingen. Een hoger aantal emigranten is dus zonder meer een uitzonderlijke situatie⁶². Een ander punt van kritiek is het feit dat een *ontpoortering niet per se emigratie tot gevolg* had. Dit was onder meer het geval wanneer de stad iemand het poorterschap ontnam, bv. wegens het niet nakomen van bepaalde plichten. Het was ook mogelijk dat men het jaarlijks poortersgeld niet meer kon betalen en bijgevolg vrijwillig van zijn poorterschap afzag⁶³. Verder kon een buitenpoorterschap van een andere stad aanvaard worden. In al deze omstandigheden bleef de voormalige poorter inwoner van de stad.

Ten slotte is de bruikbaarheid van de issuwebelasting *afhankelijk van de manier waarop de inning ervan in de stadsrekeningen geregistreerd werd*. Dit liep erg uiteen naargelang van de plaats en de periode. Essentieel is de vermelding van reden of de motivatie voor de verissuwing. Op deze manier kan men de gevallen waarbij van emigratie hoegenaamd geen sprake is (bv. erfenissen, verkoop van goederen) herkennen. Wanneer enkel de namen van de belaste personen voorkomen, zonder verdere specificatie, dan zijn de gegevens sowieso minder bruikbaar. Inning van issue wegens emigratie kwam immers aanzienlijk minder voor dan die wegens de overdracht van goederen aan niet-poorters⁶⁴. Dit was niet verwonderlijk, aangezien ontduiking moeilijker was indien men in de stad bleef wonen. In sommige, zeldzame gevallen vinden we in de stadsrekeningen niet enkel de naam en de reden voor de verissuwing, maar ook de bestemming van de emigrant terug. In dat geval wordt deze belasting een bijzonder interessante bron voor emigratie. Helaas is er bijna nergens sprake van een dergelijke systematische registratie.

62 STABEL, *De kleine stad*, p. 27. Voor het 16de-eeuwse Ieper bracht de vergelijking tussen twee bronnen de onderregistratie van immigranten aan het licht. Het aantal emigranten zou er omstreeks 1567-1579 gevoelig hoger liggen dan het aantal inwijkelingen: PAPIN en PRENEEL, "Ne peius adveniat", p. 7.

63 CASTELAIN, "De Oudenaardse poortერი", p. 161-162.

64 Ter illustratie: in Geraardsbergen vermeldt de oudste stadsrekening van 1397-1398 23 betalingen van issue, waarvan er slechts in één geval met zekerheid sprake was van emigratie: V. FRIS, "De oudstbewaarde stadsrekening van Geraardsbergen (1397-1398)", in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, 20 (1912), p. 320-322.

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK VOOR ENKELE VLAAMSE STEDEN⁶⁵

Voor heel wat steden waren de voorlopige resultaten teleurstellend. Op bepaalde plaatsen werd de belasting nauwelijks geïnd (bv. Lombardsijde en Nieuwpoort⁶⁶). In andere stadsrekeningen treffen we enkel een globale inkomstenpost aan, omdat de issue er verpacht werd (Brugge, Damme, Oostende, Veurne in de tweede helft van de 15de eeuw). Als de stad de belasting zelf inde, dan ontbreekt vaak enige verwijzing naar de reden voor de "verissuwung". Dit is onder meer het geval te Gistel, Eeklo, Oudenburg en Harelbeke. In de rekeningen van de genoemde steden vonden we slechts sporadisch de bestemming van emigranten terug⁶⁷. Te Gent onderscheidde men vier categorieën in de issuebelasting, waaronder migratie⁶⁸, maar de bestemming van de emigrant wordt in de stadsrekeningen niet vermeld. Het spreekt voor zich dat systematisch onderzoek van de stadsrekeningen mogelijk meer resultaten zou opleveren, omdat de registratie erg kon verschillen van jaar tot jaar.

TABEL 2 ONTPOORTERINGEN IN IEPER (1304-1329)⁶⁹

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugge	2
Poperinge	2
Beselare	1
Diksmuide	1
Gent	1

- 65 Het was niet mogelijk om binnen het bestek van dit artikel alle Vlaamse stadsrekeningen van vóór 1500 door te nemen. Daarom werden voor de meeste steden steekproeven uitgevoerd, op basis waarvan naargelang de relevantie van de eerste resultaten volledige reeksen werden geraadpleegd: ARA, *Rekenkamers*, nrs. 31.412-39.232.
- 66 In Nieuwpoort zouden tussen 1405-1406 en 1500-1501 slechts 37 personen de belasting betaald hebben. Zelfs indien we ervan uitgaan dat onduiking veelvuldig voortkwam, dan is dit nog steeds een erg laag aantal in vergelijking met andere steden: DE MEYER en PREVENIER, "De bevolking", p. 272.
- 67 Voor Eeklo (1402): Brugge, voor Oudenburg (15de eeuw): Brugge en Gistel, voor Rijsel (1302): Sint-Pietersabdij Gent.
- 68 BOONE, *Geld en macht*, p. 119.
- 69 Voor de rekenjaren 1308-1309, 1312-1313, 1319-1320 en 1324-1325 ontbreken gegevens: G. DES MAREZ en E. DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329* (Académie royale de Belgique. Commission royale de l'histoire. Publications in 4, 37), 2 delen, Brussel, 1909-1913.

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Gravelingen	1
Kassel	1
Kemmel	1
Kortrijk	1
Napels	1
Rijsel	1
Veurne	1
Waasten	1
?	21
TOTAAL	36

Voor enkele steden wierp ons beperkte onderzoek wel vruchten af. In het Ieperse Kwartier is enkel Ieper het vernoemen waard (tabel 2). Tussen 1304 en 1329 weten we dat 36 emigranten, verspreid over 24 jaarrekeningen, issuwe betaalden. Uitgaande van een wellicht weinig betrouwbare gezinscoëfficiënt van 4,5 zou dit neerkomen op een totaal van 162 personen, of 6,8 uitwijkelingen per jaar⁷⁰. Voor een stad die in het begin van de 14de eeuw vermoedelijk 35.000 à 40.000 inwoners telde, is dit een verwaarloosbaar aantal⁷¹. Uit de schaarse opgave van hun bestemmingen kunnen we evenmin weinig opmaken. Brugge en Poperinge worden als enige steden meer dan één maal genoemd. De overige plaatsen waren gelegen binnen het graafschap. Enkel het Italiaanse Napels is een uitzondering⁷². In de rekeningen na 1329 vinden we op het eerste gezicht geen vermeldingen van bestemmingen meer. Wel worden tussen 1407 en 1409 Brugge (twee keer), Sluis, Veurne en Waasten vermeld.

70 Deze coëfficiënt moet met een korreltje zout genomen worden. Meestal rekent men voor de steden met een gezinsgrootte van 4,5: W. PREVENIER, "La démographie des villes du comté de Flandre aux XIIIe et XIVe siècles. Etat de question. Essai d'interprétation", in : *Revue du Nord*, 65 (1983), p. 262. Uiteraard is er geen zekerheid dat emigranten hetzelfde demografische patroon vertoonden. Onder migranten lijkt het aantal alleenstaande mannen en vrouwen namelijk hoger te liggen.

71 Het bevolkingscijfer van het 14de-eeuwse Ieper werd tot voor kort onderschat: P. BOUSSEMAERE, "De Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw opnieuw berekend", in : *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 3 (2000), p. 156.

72 Het betreft de emigratie van de miniaturist Henri de Saint-Omer: P. TRIO, "L'enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450). Son milieu socio-économique et corporatif", in : M. SMEYERS en B. CARDON (ed.), *Flanders in European Perspective. Manuscript Illustration around 1400 in Flanders and Abroad*, Leuven, 1995, p. 723-724.

Voor het Gentse Kwartier beschikken we over overzichten van de inkomsten uit issue voor enkele kleinere steden⁷³. De curven verlopen over het algemeen erg grillig, met af en toe opvallende pieken (Harelbeke: 1432 en 1472; Geraardsbergen: 1420 en 1480). De algemene stijging in de 16de eeuw kan eerder aan een veranderde sociaal-economische situatie dan aan een groter aantal ontpoorteringen toegeschreven worden. In Hulst varieerde het aantal ontpoorteringen van 0 tot 13. Het koortsachtige verloop kan niet toegeschreven worden aan demografische factoren zoals hogere mortaliteit. Het gebruik van Hulst als garnizoenstad tijdens de opstandsjaren onder Maximiliaan verklaart de pieken van 1480, 1482 en 1490. Enkel de hogere inkomsten van 1503 vallen samen met een grotere sterfte in de stad.

TABEL 3 ONTPOORTERINGEN IN KORTRIJK (1461-1497)⁷⁴

"in religioene"	Aantal	"uutwonende"	Aantal
Klooster van de Grauwe Broeders/ observanten (Kortrijk)	3	Brugge	20
Groeningeabdij (Kortrijk)	2	Gent	7
"Klooster Deinze"	2	Ieper	4
Sint-Amandsproosdij (Kortrijk)	1	Brugse Vrije	2
"Klooster Ieper"	1	Roeselare	1 (+ 6) ⁷⁵
"Klooster Petegem" ⁷⁶	1	Tielt	1
"Hospitaal Roeselare"	1	Doornik	1
"Klooster Oudenaarde"	1	Onbekend	14
"Godshuis Gent"	1		
Godshuis Belle (Ieper)	1		
"Klooster Clairvaux"	1		
Onbekend	7		
TOTAAL	22	TOTAAL	50 (+ 6)

73 STABEL, *De kleine stad*, p. 50-51, bijlagen 1.9 en 1.10.

74 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 33207-33240; Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 1732. De rekening van 1494-1495 ontbreekt.

75 Een weduwe met haar 6 kinderen.

76 Waarschijnlijk wordt hier Petegem-aan-de-Schelde bedoeld, waar een rijkklarenklooster was.

In Kortrijk werden de inkomsten uit issue vanaf 1399 verpacht, behalve voor wat betreft de belasting op ontpoorteringen. De personen die voorkomen in de stadsrekeningen vanaf dat jaar zijn dus daadwerkelijk geëmigreerd en/of hebben een ander poorterschap aangenomen. Dit sluit de onzekerheid omtrent de motivatie die we voor vele andere steden hebben reeds uit. In de 15de eeuw schommelde het aantal ontpoorteringen tussen 0 en 13 per jaar. Gemiddeld betaalden tijdens de eerste helft van de 15de eeuw jaarlijks 3,7 burgers issue omwille van ontpoortering, terwijl dat in de tweede helft steeg tot 4,4. De pieken qua uitwijking vallen er gedeeltelijk samen met dalen qua inwijking en omgekeerd⁷⁷. Tussen 1467 en 1497 gebeurde de registratie bijzonder nauwkeurig (tabel 3). Van 74 personen op een totaal van 158 verissuwden weten we of ze “uutwonende” waren of “andre poortrie” aannamen, dan wel “in religioene” gingen. Onder de bestemmingen valt het overwicht van Brugge op. Dit is merkwaardig, omdat Kortrijk en zijn kasselrij tot het Kwartier van het grotere en meer nabijgelegen Gent behoorde⁷⁸. De aantrekkingskracht van Ieper bevestigt de hypothese van het tijdelijk demografisch en economisch herstel van deze stad op het einde van de 15de eeuw⁷⁹.

77 De periode van 1420 tot 1430 (hoge inwijking, lage uitwijking) lijkt bijgevolg in demografisch opzicht gunstig, terwijl er van 1440 tot 1460 eerder sprake is van een crisisperiode (hoge uitwijking, lage inwijking): CALLEWIER, *Poorterie en bevolkingsdynamiek*, p. 138-141.

78 Dit bevestigt de these van een Brugse bloei tot het einde van de 15de eeuw en de bijbehorende grote instroom van nieuwe poorters: K. MÜLLER-HERRENSCHWAND, “Brugges Bevölkerung und Wirtschaft zwischen 1282 und 1492 im Spiegel der Einbürgerungsquellen”, in : R.C. SCHWINGES (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 30), 2002, p. 505.

79 O. MUS, “Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15de eeuw”, in : *Getuigen in polderklei: huldeboek dr. Hist. Godgaf Dalle*, Veurne, 1990, p. 77-78.

In Tielt geven de stadsrekeningen vanaf 1415 voldoende informatie (tabel 4). Tot 1500 stellen we er een minimum van 80 ontpoorteringen over 73 rekenjaren vast. De schaarse vermeldingen van bestemmingen wijzen opnieuw in de richting van Brugge als belangrijkste aantrekkingspool.

TABEL 4 ONTPOORTERINGEN IN TIELT (1415-1500)⁸⁰

Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugge	4
Kortrijk	3
Gent	2
Torhout	1
Onbekend	70
TOTAAL	80

In het Brugse Kwartier leveren de kleine zwinsteden een bijzonder interessante casus. Deze havensteden (Damme, Sluis, Hoeke, Monnikerede en Muiden) dankten hun ontstaan aan de handelsactiviteiten van Brugge en aan de politiek van de Vlaamse graven. Alle werden ze gesticht tijdens de 12de eeuw of het begin van de 13de eeuw. Economisch en politiek waren ze ondergeschikt aan Brugge. De verzanding van het Zwin en de teloorgang van Brugge in de 15de eeuw brachten onvermijdelijk het verval van deze steden met zich mee. Enkele van de kleinste steden vervielen tot dorpen (Hoeke en Muiden), terwijl Monnikerede uiteindelijk zelfs volledig verdween. Damme en Sluis konden echter standhouden. Hun bevolking zou zelfs nog toenemen gedurende de 15de eeuw. De issuegegevens van de drie kleinste steden bieden de mogelijkheid om deze evolutie nader te onderzoeken (tabel 5). In de stadsrekeningen vinden we een erg nauwkeurige registratie van de issue terug, meestal met vermelding van de nieuwe poorterschap of bestemming van de ontpoorterde.

Voor Hoeke stelden we tussen 1394 en 1482 (67 rekenjaren) 174 ontpoorteringen vast. Wat was het nieuwe poorterschap of de

80 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 38322-38368. De rekeningen van 1423-1424, 1429-1431, 1432-1435, 1440-1445, en 1487-1488 ontbreken.

Anoniem, kaart van de Zwinstreek 1501 (detail). Brugge, archeologisch genootschap

bestemming van diegenen die hun poorterschap te Hoeke opzegden? De meesten (72) werden vrijlaat van het Brugse Vrije, al merken we ook relatief hoge aantallen voor Muiden (17), Sluis (11) en Brugge (9). De enorme emigratie wordt geïllustreerd door het erg hoge aandeel van de issuwebelasting in het totaal van de inkomsten, dat varieerde van 9,8 procent in 1440-1441 tot 45 procent in 1405-1406⁸¹. Het aantal ontpoorteringen liep in Monnikerede tussen 1400 en 1444 op tot 83. De meest geliefde bestemmingen bevonden zich zuidwaarts, nl. Damme en Brugge. Relatief veel inwoners van Monnikerede verkozen het poorterschap van het

81 J.-P. SOSSON, "Les petites villes du Zwin (XIVe-XVe siècles): des «espaces urbains» in-viables?", in : *Commerce, finance et société (XIVe-XVe siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à la professeur Hendri Dubois*, Parijs, 1993, p. 181.

Brugse Vrije. De uitgaande rechten vertegenwoordigden in Monnikerede tijdens de 15de eeuw 16,5 procent van de totale begroting. Per jaar merken we echter een grillig verloop. Zo bedroeg de issue 2,2 procent van het totaal in 1440-1441, terwijl dat in 1435-1436 maar liefst 60 procent was⁸². De twee grote crisisperiodes, met name 1440 (tijdelijk verlies van het recht van overslag van de gedroogde vis) en 1470 (hoge belastingdruk) vinden we niet terug in de issuebelasting. In Muiden verschilde de situatie enigszins. Tussen 1417 en 1464 (43 rekenjaren) zijn we slechts van 62 personen zeker dat ze ontpoorterd werden. De emigranten bleven in de buurt, want de meesten kozen voor het poorterschap van Sluis (34), dat aan de overkant van het kanaal Brugge-Zwin gelegen was.

TABEL 5 ONTPOORTERINGEN IN DE KLEINE ZWINSTEDEN (1394-1482)⁸³

HOEKE (1394-1482)		MONNIKEREDE (1400-1447)		MUIDEN (1417-1464)	
Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal	Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal	Bestemming of nieuw poorterschap	Aantal
Brugse Vrije	72	Damme	15	Sluis	35
Muiden	17	Brugge	15	Brugse Vrije	8
Sluis	11	Brugse Vrije	14	Brugge	6
Brugge	9	Sluis	6	Hoeke	4
Monnikerede	8	Muiden	2	Damme	2
Damme	2	Aardenburg	1	Dordrecht	1
Onbekend	55	Axel	1	Oostende	1
		Hoeke	1	Onbekend	4
		Ieper	1		
		Onbekend	27		
TOTAAL	174	TOTAAL	83	TOTAAL	62

Met enige voorzichtigheid proberen we nu het reële bevolkingsverlies voor de kleinste Zwinhavens in te schatten en dit te vergelijken met de bevolkingscijfers voor 1403-1431 en 1469. Uitgaande van een gezinsgrootte van 4,5 geeft dit voor Hoeke een resultaat van 783 emigranten tussen 1394 en 1482. Als we via extrapolatie een hypothese opstellen voor de ontbrekende stadsrekeningen komen we aan 1.028 emigranten voor de hele periode of zo'n 11,7

82 SOSSON, "Les petites villes", p. 181.

83 ARA, *Rekenkamers*, nrs. 35671-35737, 36394-36428 en 36553-36595.

per jaar. Deze schatting ligt alvast een stuk hoger dan de bevolkingsramingen van 550 inwoners in 1403-1431 en 135 in 1469⁸⁴. Voor Monnikerede komen we zo voor de periode 1400-1444 aan 373,5 of via extrapolatie aan 469,5 personen, goed voor zo'n 10,7 emigranten per jaar. Deze berekening komt aardig in de buurt van de 600 inwoners in 1403-1431 en 225 in 1469. In Muiden ten slotte bedroeg het aantal emigranten 279 of 6,5 per jaar. Via analoge berekeningen schatten we op die manier het totale bevolkingsverlies tussen 1417 en 1464 op 305 personen, wat iets minder is dan het verschil tussen de 800 inwoners in 1403-1431 en de 175 inwoners in 1469. Uiteraard mag men aan deze schattingen geen absolute waarde hechten. Met name de gezinsgrootte is voor de emigranten erg onzeker. De cijfers doen echter wel vermoeden dat Hoeke, in tegenstelling tot eerdere ramingen, misschien wel de grootste stad van de drie kleine haventjes was, met een bevolking die op het einde van de 14de eeuw, mogelijk het aantal van 1.000 overschreed. In deze stad lijkt de stadsvlucht het grootst te zijn geweest, samen met Monnikerede. In Muiden lag deze wat lager. De emigranten trokken gedeeltelijk naar de grotere Zwinsteden, zoals Damme (vooral vanuit Monnikerede) en Sluis (vanuit Muiden en Hoeke). Muiden en Monnikerede waren in mindere mate in trek. Brugge en de andere steden van het graafschap Vlaanderen waren niet zo sterk vertegenwoordigd. Uiteraard stelt zich ook hier de vraag naar de representativiteit van deze cijfers. Een mogelijke maatstaf hiervoor ligt in de vergelijking met de poortersboeken van Brugge. Daarin vinden we soms minder migranten uit de Zwinsteden dan in de stadsrekeningen onder de betaling van issuwe⁸⁵. De issuwe is dus voor de emigratie vanuit de kleine Zwinsteden naar Brugge een minstens even goede bron als de Brugse poortersboeken. Meer zelfs, de gegevens uit de issuwe kunnen gebruikt worden als aanvulling op de inschrijvingen van nieuwe Brugse poorters. Wellicht

84 De hier vermelde bevolkingsramingen voor Hoeke, Monnikerede en Muiden gebeurden op basis van de bedeomslagen en de haardtelling van 1469: SOSSON, "Les petites villes", p. 176; ZOETE, *De beden*, bijlagen, p. 512-541.

85 A. JAMEES, *Brugse poorters*, 4 delen, Handzame, 1974-1990. Slechts 4 nieuwe poorters waren afkomstig uit Hoeke (tussen 1392 en 1437), 25 uit Monnikerede (tussen 1369 en 1464) en 9 uit Muiden (tussen 1418 en 1469).

werd de issuwe in de havens op strikte wijze geïnd. Enkele verklaringen liggen voor de hand. De mobiliteit van de migranten was beperkt: de meeste bestemmingen lagen binnen een straal van 10 kilometer. Dit zorgde samen met het kleine inwonersaantal van de steden wellicht voor een grote sociale controle. Een andere factor die de nauwkeurigheid van de registratie verklaart, is de strengere controle op de uitgaande rechten als reactie op de ontvolking van de stad. Het zou echter weinig uithalen. Tegelijkertijd probeerde men in de Zwinsteden de financiële problemen te verhelpen door meer buitengewone rechtstreekse belastingen (tallia) te innen, wat alleen nog meer inwoners op de vlucht zou jagen⁸⁶.

BESLUIT

De mogelijkheden voor onderzoek van middeleeuwse interstedelijke migratie aan de hand van issuwegegevens zijn enigszins beperkt. De issuwe geeft omwille van het hoge aantal ontduikingen en vrijstellingen nooit een absoluut beeld van het aantal migranten. Het gaat om een strikt minimum en bovendien kon men aan zijn poorterschap verzaken zonder van woonplaats te veranderen. De betalingen van issuwe kunnen dus nooit geconfronteerd worden met inschrijvingen van nieuwe poorters om op die manier "migratiesaldo" te berekenen. De resultaten verschillen van stad tot stad en de relevantie ervan is afhankelijk van de efficiëntie van de inning en de manier van registratie in de stadsrekeningen. Als aan een aantal voorwaarden voldaan is, kan aan de hand van de issuwe de impact van bepaalde demografische (bv. pest), politieke (bv. opstanden) of economische (bv. verval lakenindustrie, verdwijnen stapelrecht) factoren nagegaan worden. Men hoedde zich echter voor het vastknopen van verregaande conclusies aan het grillige verloop van de inkomsten uit issuwe. In het geval van de kleine Zwinhavens biedt de issuwe interessante informatie over de demografische achteruitgang. Mogelijk was deze groter dan algemeen aangenomen wordt en telden de steden uit de Zwinmond in de 14de eeuw een hoger inwonersaantal. Als

86 B. FOSSION, "Een voorbeeld van stedelijk verval: het stadje Monnikerede (1393-1482)", in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 171 (1990), p. 43-49, 54.

aanvulling op de poorterijregisters helpt de issuwe ons het stedelijke netwerk beter in kaart te brengen. Zo bleek uit de beperkte resultaten de dominantie van Brugge tot op het einde van de 15de eeuw, terwijl het grotere Gent veel minder voorkomt als bestemming voor stedelijke emigranten. Verder wijzen de gegevens van de issuwe in de richting van getrapte migratie. Mini-steden, zoals de Zwinhavens, hadden emigranten die hun geluk zochten in de iets grotere steden in de nabije omgeving, zoals Damme en Sluis, terwijl de middelgrote steden, zoals Kortrijk, gericht waren op het verder afgelegen Brugge. M.a.w. hoe groter de stad van herkomst, hoe groter de afstand die de migrant overbrugt. Voorzichtigheid blijft echter geboden: uitgebreid en systematisch onderzoek moet deze voorlopige vaststellingen bevestigen. Slechts enkele steden uit het graafschap Vlaanderen werden hier behandeld. Wellicht kan dit onderzoek voor andere stedelijke of landelijke entiteiten (bv. Brugse Vrije) verdergezet worden. Bovendien was de issuwebelasting geen uitsluitend Vlaams fenomeen. De resultaten voor het graafschap kunnen dus met emigratiegegevens van de naburige gebieden vergeleken worden. Op deze manier biedt de issuwebelasting een waardevolle aanvulling op de soms schaarse en moeilijk interpreteerbare inschrijvingen van nieuwe poorters.